

MARIA GIRYN-BOUDY

Polityka ogłaszania żałoby narodowej w kontekście prawa i zasad savoir-vivre'u: między normami prawnymi a oczekiwaniami społecznymi

National Mourning Policy at the Intersection of Legal Frameworks and Social Etiquette: Balancing Legal Norms and Public Expectations

Abstract

The article is an analysis of the phenomenon of national mourning from an interdisciplinary perspective, combining constitutional law, political practice and principles of savoir-vivre. The author attempts to answer questions such as: what formal and informal criteria determine the declaration of national mourning, how social expectations of behaviour during mourning are shaped, and whether political decisions in this regard comply with social and cultural norms. The analysis is based on legislation, case studies and public discourse.

KEYWORDS: national mourning, public law, savoir-vivre, state symbolism, etiquette, politics of remembrance

SŁOWA KLUCZOWE: żałoba narodowa, prawo publiczne, savoir-vivre, symbolika państwowa, etykieta, polityka pamięci

MARIA GIRYN-BOUDY – doktor, Politechnika Koszalińska,
ORCID – 0000-0002-9660-1980, e-mail: maria.giryn@tu.koszalin.pl

1 | Wprowadzenie

Żałoba narodowa jako zjawisko społeczno-polityczne stanowi jeden z najbardziej wyrazistych przejawów symbolicznego działania państwa. Choć jej istota sprowadza się do wyrażenia żalu i czci wobec osób zmarłych lub wydarzeń o wyjątkowym ciężarze emocjonalnym, jednocześnie jest to akt o silnym ładunku normatywnym, kulturowym i politycznym. Ogłoszenie żałoby narodowej przez władze publiczne nie jest wyłącznie formalnym komunikatem, lecz gestem o głębokim znaczeniu dla wspólnoty narodowej, który wykracza poza literalność prawa, a wkracza w obszar wartości, symboliki i oczekiwań społecznych.

Celem niniejszego artykułu jest interdyscyplinarna analiza zjawiska żałoby narodowej jako fenomenu sytuującego się na styku norm prawnych, praktyki politycznej oraz zasad obyczajowych – zwłaszcza tych związanych z etykietą i *savoir-vivre*^[1]. Z jednej strony jest to akt regulowany w ograniczonym zakresie przez normy prawne, z drugiej – osadzony w kulturze, tradycji i społecznych wyobrażeniach o godnym upamiętnianiu osób i wydarzeń. Pytanie, jakie zostaje tu postawione, dotyczy zatem nie tylko podstaw prawnych ogłaszania żałoby narodowej, lecz również jej roli jako narzędzia kształtowania polityki pamięci^[2] oraz sposobu, w jaki społeczeństwo interpretuje i reaguje na ten symboliczny gest.

Zakres badania obejmuje w szczególności analizę przypadków ogłaszania żałoby narodowej w Polsce, z odniesieniem do rozwiązań przyjętych w innych państwach demokratycznych, takich jak Niemcy czy Stany Zjednoczone^[3], w celu ukazania różnorodnych modeli prawno-politycznych. W polu analizy znalazły się zarówno akty normatywne (Konstytucja RP, ustawy, rozporządzenia), jak i studia przypadków wybranych sytuacji, w których żałoba została ogłoszona, zaniechana lub wywołała kontrowersje. Ważnym elementem badania jest również refleksja nad oczekiwaniami społecznymi i reakcjami, jakie towarzyszą ogłoszeniu żałoby, poczynając od praktyk symbolicznych, takich jak opuszczanie flag do połowy masztu, po mniej formalne działania, takie jak odwoływanie imprez czy stosowanie się do „żałobnego” dress code’u.

¹ Renata Mazurowska i Tomasz Sobierajski, *O sztuce bycia z innymi. Dobre maniere na nowy wiek* (Gliwice: Wydawnictwo Sensus, 2017), 39.

² Barbara Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2006), 109.

³ David I. Kertzer, *Ritual, Politics, and Power* (New Haven: Yale University Press, 1994), 101.

Metodologia badawcza przyjęta w niniejszym opracowaniu obejmuje analizę normatywną i porównawczą, uzupełnioną desk researchem oraz metodą studium przypadku. Podejście to pozwala uchwycić nie tylko formalne ramy i uwarunkowania prawne, ale również nieformalne, społeczne mechanizmy i oczekiwania związane z instytucją żałoby narodowej. Taki ogląd problemu umożliwia sformułowanie postulatów *de lege ferenda* – dotyczących zarówno potrzeby doprecyzowania przepisów, jak i działań edukacyjnych czy standardów komunikacyjnych w przestrzeni publicznej.

2 | Pojęcie żałoby narodowej

Żałoba narodowa stanowi instytucję o charakterze symbolicznym, społecznym i politycznym, której sens i funkcje wykraczają poza ramy formalno-prawne. W przestrzeni publicznej pojęcie to używane jest często zamiennie z takimi określeniami jak „żałoba państwowa” czy „żałoba publiczna”, jednak w literaturze oraz praktyce funkcjonowania instytucji państwowych i społecznych można dostrzec istotne różnice znaczeniowe między tymi pojęciami^[4]. Żałoba publiczna odnosi się ogólnie do zbiorowego aktu upamiętnienia zmarłych osób, który może być ogłoszony na poziomie lokalnym, regionalnym lub ogólnokrajowym i niekoniecznie musi przyjmować postać formalnie ustanowioną. Z kolei żałoba państwowa związana jest bezpośrednio z decyzją organów władzy państwowej – w Polsce jest to Prezydent RP, działający na podstawie ustawy o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz pieczęciach państwowych^[5] – i dotyczy wydarzeń, które wywierają szczególny wpływ na tożsamość narodową lub społeczną, takich jak śmierć ważnych osób publicznych, katastrofy zbiorowe czy wydarzenia o wyjątkowym znaczeniu historycznym. Natomiast żałoba narodowa to pojęcie najszersze, odnoszące się nie tylko do samego faktu ogłoszenia żałoby przez władze, lecz także do całokształtu reakcji społecznych, kulturowych i emocjonalnych, które towarzyszą przeżywaniu

⁴ Grzegorz Wierczyński, „Status prawny żałoby narodowej w Polsce,” *Przegląd Sejmowy*, nr 6 (130) (2015): 109 – 123.

⁵ Art. 11 ustawy z dnia 31 stycznia 1980 r. o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych (Dz.U. z 1980 r. Nr 7, poz. 18).

wspólnej straty w obrębie wspólnoty danego narodu. W tym ujęciu ma ona charakter zarówno instytucjonalny, jak i kulturowy, stanowiąc ważny element budowania i umacniania wspólnoty symbolicznej.

W polskiej historii nowożytnej i współczesnej można wskazać szereg przypadków, które uznaje się za modelowe przykłady żałoby narodowej zarówno w jej wymiarze oficjalnym, jak i społecznym. Do najbardziej przejmujących należy żałoba po śmierci papieża Jana Pawła II w kwietniu 2005 r.^[6] Chociaż formalnie ogłoszona została żałoba państwowa, to jednak jej przebieg i skala emocjonalna nadały jej wymiar ogólnonarodowy, a nawet międzynarodowy. Miliony osób w Polsce i na świecie uczestniczyły w mszach, czuwaniach, marszach milczenia i spontanicznych zgromadzeniach, co jednoznacznie wskazuje na przekroczenie granic administracyjnej decyzji o żałobie. Innym przykładem może być żałoba ogłoszona po katastrofie smoleńskiej 10 kwietnia 2010 r.^[7], kiedy to w wypadku lotniczym zginęło 96 osób, w tym Prezydent RP Lech Kaczyński, jego małżonka oraz liczni przedstawiciele elity politycznej, wojskowej i społecznej. Wówczas żałoba narodowa przybrała formę wyjątkowo intensywną, z widocznym udziałem wszystkich poziomów życia społecznego – od instytucji państwowych, przez Kościół, po media i środowiska obywatelskie. Szczególną cechą tej żałoby była jej wielowymiarowość: zarówno oficjalna, jak i spontaniczna, lokalna i ogólnopolska, religijna i świecka. Do wcześniejszych przypadków należy żałoba po śmierci marszałka Józefa Piłsudskiego w 1935 r.^[8], która ukształtowała wzorzec państwowego rytuału żałobnego w II Rzeczypospolitej, łącząc elementy ceremoniału wojskowego, rytuału katolickiego i patriotycznej narracji historycznej.

Żałoba narodowa w swojej istocie pełni funkcję integrującą, a tym samym staje się elementem kształtowania wspólnoty symbolicznej narodu. Poprzez wspólne rytuały, symbole i narracje żałoba umożliwia społeczeństwu przeżycie momentu straty w sposób zbiorowy, przekształcając ból jednostek w doświadczenie wspólnotowe. Zjawisko to wpisuje się w teorię rytuałów przejścia, opisaną przez A. van Gennepa^[9] i rozwiniętą przez

⁶ Komunikat Prezydenta RP z dnia 2 kwietnia 2005 r. o ogłoszeniu żałoby narodowej, *Monitor Polski*, nr 17 (2005), poz. 243.

⁷ Komunikat Prezydenta RP z dnia 10 kwietnia 2010 r. o ogłoszeniu żałoby narodowej, *Monitor Polski*, nr 21 (2010), poz. 203.

⁸ Andrzej Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935* (Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik, 1988), 535 – 537.

⁹ Arnold van Gennep, *Obrzędy przejścia* (Warszawa: PIW, 2006), 30.

V. Turnera^[10], zgodnie z którą żałoba jest momentem liminalnym – przejściowym i niepewnym – w którym dotychczasowy porządek zostaje zakwestionowany, a wspólnota doświadcza symbolicznej śmierci jednej ze swych części. W tym kontekście szczególnego znaczenia nabiera rola instytucji państwowych i kulturowych w organizowaniu przestrzeni do przeżycia tej liminalności – poprzez ceremonie żałobne, wystąpienia publiczne, relacje medialne, wspólne modlitwy czy wyciszenie przestrzeni publicznej. Jednocześnie żałoba narodowa pozwala na reinterpretację przeszłości i nadanie nowego znaczenia postaciom i wydarzeniom historycznym, stając się narzędziem konstrukcji pamięci zbiorowej^[11]. W ten sposób śmierć jednostki – jeśli uznana zostaje za znaczącą z perspektywy wspólnoty – staje się pretekstem do refleksji nad losem narodu, jego wartościami i tożsamością.

Mechanizmy żałoby narodowej uruchamiają również procesy wykluczania i włączania – przez uznanie, kogo i jakie wydarzenia warto upamiętnić; wspólnota symbolicznie potwierdza swoje granice i hierarchie wartości. Kiedy ogłoszenie żałoby spotyka się z kontrowersjami lub sprzeciwem, ujawniają się pęknięcia i napięcia społeczne, które mogą prowadzić do redefinicji pojęcia wspólnoty narodowej. Żałoba narodowa pełni zatem nie tylko funkcję emocjonalną i moralną, ale także polityczną – jako narzędzie legitymizacji władzy^[12], manifestowania jedności lub, przeciwnie, ujawniania podziałów^[13]. Tym samym nie sposób rozpatrywać jej wyłącznie w kategoriach reakcji na śmierć, lecz należy ją traktować jako złożony rytuał kulturowy, zakorzeniony w historii, tożsamości i strukturze społecznej danego państwa.

¹⁰ Victor Turner et al., *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (New York: Routledge, 2017), 80, 95, 156.

¹¹ Aleida Assmann, „Do czego potrzebne jest «narodowe upamiętnianie»?», w *Miedzy historią a pamięcią. Antologia*, red. Robert Traba (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021), 55 – 57.

¹² Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 85.

¹³ Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, 87.

3 | Aspekt prawny

W polskim porządku prawnym brak jest odrębnej ustawy poświęconej wyłącznie żałobie narodowej, co skutkuje istnieniem licznych niejednoznaczności oraz rozproszonych źródeł normatywnych^[14]. Niemniej jednak kluczowy akt prawny, na podstawie którego ogłaszana jest żałoba narodowa, to ustawa z dnia 31 stycznia 1980 r. o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych^[15]. Artykuł 2 tej ustawy, choć nie precyzuje pojęcia żałoby, wskazuje, że w razie szczególnych okoliczności Prezydent RP może zarządzić opuszczenie flag do połowy masztu jako wyraz żałoby narodowej^[16]. Praktyka konstytucyjna i interpretacje doktryny prawa konstytucyjnego potwierdzają, że właśnie Prezydent RP – jako głowa państwa i strażnik ciągłości władzy państwowej – ma prerogatywę ogłoszenia żałoby w skali całego kraju. W wyjątkowych przypadkach może to również uczynić Prezes Rady Ministrów, zwłaszcza w sytuacjach nagłych, kiedy konieczne jest szybkie działanie i Prezydent pozostaje niedostępny. Nie oznacza to jednak, że Premier posiada równorzędne uprawnienie w tym zakresie – raczej wkracza w sytuacjach nadzwyczajnych, a jego decyzje mogą być następnie potwierdzone lub doprecyzowane przez Prezydenta. W praktyce dochodziło do sytuacji, w których Premier inicjował proces żałoby, a formalna decyzja była podejmowana przez Prezydenta, co wskazuje na brak jednoznacznego mechanizmu decyzyjnego i ugruntowanego porządku prawnego.

Poważnym mankamentem systemu prawnego w Polsce w zakresie żałoby narodowej jest jego fragmentaryczność oraz brak spójnych regulacji proceduralnych. Przepisy nie zawierają ani katalogu przesłanek, które powinny być spełnione, aby ogłosić żałobę, ani precyzyjnego określenia czasu jej trwania czy form, jakie powinna przybrać. W efekcie decyzja ta ma w dużej mierze charakter uznaniowy i zależy od woli oraz oceny politycznej decydenta. Nie istnieją również przepisy zobowiązujące konkretne instytucje do określonych działań w czasie trwania żałoby, co powoduje, że jej realizacja odbywa się na zasadzie zwyczaju, domniemania i presji społecznej. Dotyczy to zarówno mediów, instytucji kultury, jak i organizatorów imprez masowych czy podmiotów gospodarczych. Tym samym żałoba narodowa

¹⁴ Leszek Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne* (Warszawa: Liber, 2020), 314.

¹⁵ Ustawa z dnia 31 stycznia 1980 r. o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych (Dz.U. z 1980 r. Nr 7, poz. 18).

¹⁶ Art. 11 ustawy z dnia 31 stycznia 1980 r. o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych (Dz.U. z 1980 r. Nr 7, poz. 18).

pozostaje pojęciem normatywnie słabo osadzonym, choć silnie zakorzenionym w praktyce życia publicznego. W świetle prawa administracyjnego można ją traktować jako akt faktyczny o charakterze symbolicznym, niewiążący prawnie, lecz posiadający duży ciężar społeczny i polityczny.

Analiza innych państw europejskich i pozaeuropejskich ukazuje znaczną rozpiętość regulacji dotyczących żałoby narodowej. W Niemczech decyzje o ogłoszeniu żałoby mają charakter zdecentralizowany – nie istnieje bowiem ogólnokrajowy system prawny w tym zakresie. Poszczególne landy mogą podejmować decyzje o żałobie na poziomie regionalnym, a ich organy wykonawcze – przede wszystkim premierzy landów – decydują o czasie trwania, zakresie oraz formach jej obchodów. Żałoba ogólnoniemiecka ogłaszana jest niezwykle rzadko i zwykle dotyczy wydarzeń o szczególnym charakterze. W Stanach Zjednoczonych nie istnieje natomiast żadna formalna instytucja ogólnokrajowej żałoby federalnej, choć Prezydent USA może ogłosić tzw. *National Day of Mourning*, który ma wymiar symboliczny, lecz nie jest wiążący prawnie dla wszystkich stanów. Równocześnie każdy gubernator stanu ma prawo do ogłoszenia żałoby w swoim stanie, a decyzje te często wynikają z lokalnych wydarzeń, takich jak śmierć żołnierzy, katastrofy czy zamachy. Amerykański model opiera się zatem na autonomii stanów oraz uznaniowości, przy jednoczesnym braku systemowego ujęcia żałoby w prawie federalnym. Przykład ten wskazuje, że nawet w krajach o długoletniej tradycji konstytucyjnej i stabilnym systemie demokratycznym żałoba narodowa nie zawsze jest instytucjonalnie określona w sposób precyzyjny.

Polskie orzecznictwo konstytucyjne nie poświęciło dotąd szczególnej uwagi zagadnieniu żałoby narodowej, co wynika zapewne z braku jednoznacznych podstaw do zaskarżania decyzji o jej ogłoszeniu – nie są one bowiem aktami normatywnymi w ścisłym znaczeniu, lecz mają charakter symboliczny, deklaracyjny i pozbawiony mocy wiążącej. W kontekście praktyki konstytucyjnej i politycznej żałoba narodowa pełni jednak istotną rolę jako element wyrażania powagi państwa i solidarności wspólnoty narodowej. Decyzja o jej ogłoszeniu traktowana jest jako forma realizacji obowiązku konstytucyjnego dbałości o dobro wspólne (art. 1 Konstytucji RP), jak również jako sposób pielęgnowania pamięci narodowej (art. 6 ust. 2 Konstytucji RP)¹⁷. W praktyce oznacza to, że nawet w sytuacji braku konkretnych przepisów konstytucyjnych lub ustawowych żałoba może być traktowana jako element polityki państwowej, który wyraża wartości

¹⁷ Art. 1 i art. 6 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483).

uznane za fundamentalne dla wspólnoty politycznej. Nie budzi wątpliwości fakt, że każdorazowe ogłoszenie żałoby – mimo braku trybu konsultacyjnego czy kontrolnego – zyskuje silne społeczne odzwierciedlenie i jest wpisywane w dyskurs publiczny jako akt o dużym ładunku emocjonalnym i normatywnym.

4 | Kulturowe i społeczne komponenty żałoby

W sferze społeczno-kulturowej żałoba narodowa funkcjonuje jako zespół zachowań, norm i gestów, które nie są formalnie usankcjonowane^[18], lecz których przestrzeganie uznaje się za stosowne i pożądane. Choć brak jest prawnego przymusu do określonych działań, obowiązuje swego rodzaju *savoir-vivre* żałobny, który wyznacza ramy godnego i stosownego zachowania w czasie obowiązywania żałoby^[19]. Do jego kanonu należy m.in. powstrzymanie się od organizacji wydarzeń o charakterze rozrywkowym, ograniczenie hałaśliwej aktywności publicznej, rezygnacja z muzyki rozrywkowej w przestrzeni medialnej, a także powściągliwość w komunikacji wizualnej i językowej^[20]. Osoby pełniące funkcje publiczne zazwyczaj przywdziewają w tym czasie skromny, ciemny ubiór, a prowadzący programy telewizyjne czy spikerzy radiowi rezygnują z radosnej retoryki^[21]. Zachowania te mają charakter miękkich reguł kulturowych, których złamanie nie skutkuje sankcjami prawnymi, lecz może prowadzić do publicznego ostracyzmu i dezaprobaty społecznej. Przestrzeganie tych norm jest wyrazem szacunku wobec wspólnoty narodowej i jej doświadczenia straty, a ich przekroczenie często odbierane jest jako wyraz braku nie tylko empatii, ale również kulturowego taktu i wrażliwości^[22].

¹⁸ Dorota Światała-Trybek, *Wspólnotowa żałoba narodowa? Rozważania o symbolicznej wspólnocie w sytuacjach kryzysowych* (Katowice: Wydawnictwo WSZOP, 2013), 5 – 6.

¹⁹ Antonina Kłoskowska, *Kultura masowa. Krytyka i obrona* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2005), 115 – 117.

²⁰ Jacek Myszkowski, "Nie szli na herbatkę – żałoba narodowa czy nadaremna," *Tekstualia*, nr 4 (2012): 5 – 6.

²¹ Światała-Trybek, *Wspólnotowa żałoba narodowa?*, 7 – 8.

²² Myszkowski, "Nie szli na herbatkę – żałoba narodowa czy nadaremna," 7 – 8.

W trakcie trwania żałoby narodowej społeczeństwo – niezależnie od regulacji formalnych – zazwyczaj przejawia szereg zachowań, które uznawane są za stosowne i właściwe. Odwoływane są koncerty, festiwale, wydarzenia sportowe i masowe imprezy kulturalne^[23]. W przestrzeni miejskiej flagi narodowe są zawieszane z kirem lub są opuszczane do połowy masztu, a instytucje kultury rezygnują z repertuaru rozrywkowego i wprowadzają bardziej refleksyjne programy. Wśród obywateli zauważalna jest tendencja do powstrzymywania się od publikowania treści o lekkim czy humorystycznym charakterze. Mimo że gesty te nie są obowiązkowe, stanowią istotny element kultury społecznej, która w momentach żałoby buduje wspólnotową tożsamość opartą na solidarności i powadze^[24]. Wspólna reakcja na tragiczne wydarzenia, które dają impuls do ogłoszenia żałoby, staje się momentem zawieszenia podziałów społecznych i politycznych na rzecz chwilowego zjednoczenia wokół wartości nadrzędnych, jakimi są życie, godność i pamięć zbiorowa.

W dobie intensywnej obecności mediów i Internetu wpływ tych kanałów komunikacji na sposób przeżywania i interpretowania żałoby narodowej jest nie do przecenienia. To właśnie media, zarówno tradycyjne, jak i cyfrowe, w dużej mierze modelują dyskurs publiczny wokół żałoby, nadając jej odpowiedni ton, skalę i interpretację. Programy informacyjne poświęcają w tym czasie wiele miejsca relacjom z ceremonii pogrzebowych, wspomnieniom o zmarłych, archiwalnym materiałom wideo i komentarzom osób publicznych. Z kolei Internet – szczególnie media społecznościowe – staje się przestrzenią spontanicznego wyrażania emocji, dzielenia się wspomnieniami, tworzenia symbolicznych grafik oraz publikowania wpisów wyrażających współczucie. Równocześnie ta sama przestrzeń internetowa może stać się miejscem kontrowersji, hejtu, teorii spiskowych czy lekceważących komentarzy, co pokazuje ambiwalentny charakter nowych mediów w kontekście żałoby narodowej. Mimo to cyfrowa sfera zyskała status integralnego elementu kultury żałoby, umożliwiając osobom spoza głównego nurtu życia publicznego uczestnictwo w symbolicznej wspólnocie żalu i refleksji.

Nieodłącznym elementem kulturowej praktyki żałoby narodowej są także kontrowersje związane z naruszeniem jej nieformalnych norm i oczekiwań społecznych. W przestrzeni publicznej wielokrotnie dochodziło do sytuacji, które wzbudzały oburzenie części opinii publicznej – jak

²³ Świtała-Trybek, *Wspólnotowa żałoba narodowa?*, 9 – 10.

²⁴ Myszkowski, „Nie szli na herbatkę – żałoba narodowa czy nadaremna,” 9 – 10.

np. organizacja koncertów, otwarcie klubów nocnych czy kontynuowanie kampanii reklamowych w mediach w dniu ogłoszenia żałoby. Takie przypadki były często komentowane w tonie moralnego potępienia, a ich organizatorzy musieli mierzyć się z falą krytyki, bojkotem czy koniecznością wygłoszenia publicznych przeprosin. Przykładowo organizacja imprezy muzycznej w jednym z warszawskich klubów w trakcie żałoby ogłoszonej po katastrofie smoleńskiej spotkała się z natychmiastową reakcją mediów i opinii publicznej, co zmusiło właściciela do zamknięcia lokalu i wydania oświadczenia. W innym przypadku krytykę wzbudziło kontynuowanie rozgrywek sportowych mimo decyzji o żałobie – argumentowano, że brak koordynacji decyzji na poziomie centralnym i lokalnym prowadzi do chaosu interpretacyjnego i rozmywania symbolicznego znaczenia żałoby. Tego rodzaju przypadki unaoczniają, że mimo braku formalnych przepisów normy kulturowe żałoby są silnie osadzone w świadomości społecznej, a ich złamanie traktowane jest jako naruszenie niepisanego kontraktu wspólnotowego.

5 | Polityczny wymiar żałoby narodowej

Ogłoszenie żałoby narodowej nie zawsze jest jednoznacznym wyrazem wspólnotowego przeżywania straty. Często staje się również narzędziem politycznym, za pomocą którego władze manifestują swoje wartości, afiliacje i hierarchię symbolicznego znaczenia poszczególnych zdarzeń. Selektywność w ogłaszaniu żałoby bywa odczytywana przez opinię publiczną jako deklaracja tego, co uznawane jest za „godne” ogólnonarodowego upamiętnienia, a co pozostaje poza sferą oficjalnego uznania^[25]. Wybory te nie są neutralne – decyzje podejmowane przez polityków mogą wynikać z chęci zademonstrowania bliskości z określonymi grupami społecznymi, środowiskami ideologicznymi lub instytucjami. Żałoba staje się wówczas elementem komunikatu politycznego, w którym wybór momentu milczenia jest nie mniej znaczący niż jego brak.

²⁵ Andrzej Leder, *Prześlona rewolucja. Ćwiczenie z logiki historycznej* (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2014), 37.

W przestrzeni publicznej pojawiały się liczne kontrowersje związane z kryteriami ogłaszania żałoby narodowej^[26]. Wątpliwości budziły przypadki, w których śmierć osób pełniących funkcje państwowe lub będących uczestnikami głośnych wydarzeń skutkowałą natychmiastową reakcją władz, podczas gdy inne tragedie – nie mniej dramatyczne pod względem skali czy emocjonalnego odbioru społecznego – nie spotkały się z podobnym uznaniem. Społeczne pytanie „czy każda śmierć zasługuje na żałobę narodową?” staje się pytaniem o równość symbolicznego traktowania obywateli oraz o granice oficjalnej empatii. Selektywność ta niejednokrotnie prowadzi do zarzutów o upolitycznienie żałoby, a tym samym osłabia jej potencjał integracyjny.

Władze publiczne, podejmując decyzję o ogłoszeniu żałoby, sięgają po język symboliczny, który ma na celu nie tylko uczczenie zmarłych, ale również wzmocnienie własnej pozycji. Udział w uroczystościach pogrzebowych, wygłaszanie przemówień, obecność flag na budynkach urzędowych czy organizacja państwowych ceremonii żałobnych stają się elementami rytuału, w ramach którego państwo potwierdza swoją obecność jako gwarant porządku, pamięci i wspólnoty. Tego rodzaju gesty służą nie tylko wyrażeniu współczucia, lecz także legitymizacji władzy poprzez odwołanie się do emocji zbiorowych. W kontekście politycznym żałoba narodowa nie jest zatem wyłącznie aktem żalu – bywa także strategią wizerunkową i narzędziem budowania tożsamości narodowej według określonych narracji.

6 | Kolizje norm: prawo kontra zwyczaj

Kolizje między normami prawnymi a zwyczajowymi w kontekście żałoby narodowej są szczególnie widoczne w momentach kryzysu emocjonalnego społeczeństwa, gdy oczekiwane są określone gesty, mimo że nie wynikają one wprost z przepisów prawa. W sytuacjach tragicznych, takich jak katastrofy komunikacyjne, ataki terrorystyczne czy śmierć wybitnych postaci życia społecznego, politycznego lub kulturalnego, często pojawiają się spontaniczne postulaty ogłoszenia żałoby narodowej. Zdarza się jednak, że władze nie podejmują decyzji o jej wprowadzeniu, co prowadzi do napięcia

²⁶ Bogusław Bakuła, „Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego (zarys problematyki),” *Teksty Drugie*, nr 6 (2006): 20 – 30.

między oczekiwaniami społecznymi a formalną reakcją instytucji państwowych. Tego rodzaju napięcia są dowodem na istnienie nieformalnych norm, które bywają równie silne, jak regulacje prawne, a ich lekceważenie może skutkować utratą zaufania społecznego.

W takich przypadkach na pierwszy plan wysuwają się konflikty pomiędzy brakiem obowiązku prawnego a realną presją społeczną. Przykładem są sytuacje, w których planowane imprezy masowe – koncerty, mecze piłkarskie, wydarzenia plenerowe – odbywają się zgodnie z planem mimo ogólnego nastroju żałoby^[27]. Organizatorzy, choć działają zgodnie z literą prawa, nierzadko spotykają się z ostrą krytyką, bojkotem lub wymogiem wygłoszenia publicznych przeprosin. Presja opinii publicznej, wyrażana zarówno w mediach tradycyjnych, jak i w Internecie, może okazać się na tyle silna, że zmusza podmioty prywatne czy samorządy do zmiany decyzji. W rezultacie nawet w przypadku braku formalnego obowiązku wiele instytucji wybiera dostosowanie się do oczekiwań społecznych w imię zachowania reputacji i legitymacji moralnej.

Interesującym zjawiskiem są również przypadki tzw. spontanicznej żałoby obywatelskiej, która objawia się bez oficjalnego ogłoszenia ze strony władz^[28]. Ludzie zbierają się na placach, przynoszą znicze i kwiaty, organizują marsze milczenia czy nabożeństwa. Takie reakcje można było zaobserwować m.in. po śmierci papieża Jana Pawła II, kiedy pomimo formalnego ogłoszenia żałoby skala emocji społecznych znacznie przekroczyła administracyjnie narzucone ramy. Podobnie było po zabójstwie prezydenta Gdańska Pawła Adamowicza, gdy przez wiele dni trwała ogólnonarodowa refleksja, której inicjatorami byli w dużej mierze sami obywatele, a dopiero później dołączyły do niej instytucje państwowe.

Te przykłady unaoczniają, że w polskim porządku publicznym żałoba narodowa jest zjawiskiem, w którym normy prawne i zwyczajowe przenikają się, często pozostając w napięciu. Brak systemowego uregulowania kwestii żałoby prowadzi do sytuacji, w których ostateczna decyzja należy nie tyle do prawa, ile do wrażliwości społecznej, siły medialnej narracji oraz kalkulacji politycznej. Państwo, reagując na spontaniczne formy żalu wyrażane przez obywateli, nie tylko potwierdza istnienie społecznych

²⁷ Tomasz Stryjek, "Polityka historyczna w Europie – periodyzacja i wiodące dyskursy," *Studia Politologiczne*, nr 45 (2017): 33.

²⁸ Jan Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą* (Kraków: Universitas, 2011), 234 – 237.

norm moralnych, lecz również staje przed koniecznością redefinicji własnej roli jako moderatora zbiorowych emocji.

7 | Wnioski i rekomendacje

Analiza problematyki żałoby narodowej wskazuje na pilną potrzebę doprecyzowania ram prawnych, które regulowałyby zarówno kryteria jej ogłaszania, jak i formy jej przebiegu. Obecny brak jednoznacznych przepisów skutkuje arbitralnością decyzji oraz otwiera przestrzeń do interpretacji zależnych od bieżących interesów politycznych. Usystematyzowanie podstaw prawnych pozwoliłoby na zwiększenie przejrzystości oraz zminimalizowanie ryzyka instrumentalizacji symbolicznych aktów pamięci. Wprowadzenie jasnych, jednoznacznych kryteriów, dotyczących na przykład skali tragedii, funkcji publicznej osoby zmarłej lub charakteru wydarzenia, mogłoby zwiększyć społeczne zaufanie do instytucji podejmujących tego typu decyzje.

Wymiar społeczny żałoby narodowej wymaga także wsparcia poprzez edukację obywatelską, zwłaszcza w zakresie rozumienia jej znaczenia kulturowego i politycznego. Brak powszechnej wiedzy na temat tego, czym jest żałoba w przestrzeni publicznej, sprzyja nieporozumieniom i spolaryzowanym reakcjom społecznym. Włączenie refleksji nad symboliką żałoby narodowej do programów nauczania czy kampanii społecznych mogłoby przyczynić się do pogłębienia świadomości obywatelskiej i budowania kultury wspólnego przeżywania momentów straty. Równocześnie taka edukacja stanowiłaby przeciwwagę dla prób upolitycznienia żałoby, zwiększając odporność społeczeństwa na wykorzystywanie emocji zbiorowych w celach propagandowych.

W kontekście instytucjonalnym rekomenduje się wprowadzenie mechanizmów zapewniających większą transparentność decyzji politycznych dotyczących ogłaszania żałoby narodowej. Publikowanie uzasadnień decyzji, konsultacje z ekspertami (np. z zakresu kultury, historii, religioznawstwa), a także otwartość na głos opinii publicznej mogłyby znacząco wzmocnić legitymizację takich działań. W szczególności wskazane jest, aby decyzje te nie były postrzegane jako jednostronne akty władzy, lecz jako wyraz autentycznego dialogu z obywatelami i odzwierciedlenie wspólnych wartości.

Zarówno instytucje publiczne, jak i sektor prywatny powinny dysponować zestawem standardów zachowań obowiązujących w czasie żałoby narodowej. Dotyczy to m.in. sposobu funkcjonowania urzędów, szkół, mediów oraz przestrzeni komercyjnych. Jasne wytyczne – na przykład odnoszące się do flagi państwowej, wydarzeń rozrywkowych, komunikacji marketingowej czy obecności w mediach społecznościowych – pomogłyby uniknąć przypadków niestosowności oraz wspierałyby jednolity charakter reakcji społecznej. Standardy te powinny mieć formę rekomendacyjną, elastyczną, ale spójną z intencją aktu żałoby jako momentu wspólnego milczenia i refleksji.

8 | Studium przypadków z ostatnich 20 lat

W polskiej praktyce prawnej i społecznej instytucja żałoby narodowej ma charakter selektywny i silnie symboliczny, odzwierciedlając zarówno obowiązujące normy prawne, jak i oczekiwania społeczne wobec państwa jako depozytariusza pamięci zbiorowej. Wśród przypadków, które zostały formalnie objęte żałobą narodową, na szczególne wyróżnienie zasługuje śmierć papieża Jana Pawła II w 2005 r., która stała się klasycznym przykładem pełnej zbieżności pomiędzy decyzją władz państwowych a głęboko przeżywaną emocją społeczną. Siedmiodniowa żałoba była w tym przypadku nie tylko reakcją na odejście jednostki o ogromnym znaczeniu religijnym i tożsamościowym, ale również aktem legitymizacji wspólnoty narodowej. Podobny wymiar emocjonalny i instytucjonalny miała żałoba po katastrofie smoleńskiej w 2010 r., kiedy zginęło 96 osób, w tym Prezydent RP i przedstawiciele elit państwowych. Choć początkowo wydarzenie to wywołało silne poczucie jedności narodowej, z czasem stało się przestrzenią dla głębokich podziałów politycznych, co unaoczniało ryzyko instrumentalizacji pamięci zbiorowej i pokazało, że żałoba narodowa może być nie tylko momentem konsolidacji, lecz również źródłem polaryzacji.

W odróżnieniu od tych przykładów żałoba po śmierci prezydenta Gdańska Pawła Adamowicza w 2019 r. unaoczniała rosnącą rolę samorządów i spontanicznych aktów pamięci obywateli wobec decyzji centralnych uznawanych za niewystarczające. Pomimo zamachu o dużym rezonansie społecznym i symbolicznym władze państwowe zdecydowały się na jednodzienną żałobę jedynie w dniu pogrzebu, co zostało odebrane przez część

społeczeństwa jako wyraz marginalizacji lokalnych wspólnot pamięci. W innym duchu utrzymana była decyzja o ogłoszeniu dwudniowej żałoby po katastrofie kolejowej pod Szczekocinami w 2012 r., gdzie, mimo technicznie uzasadnionej skali tragedii, społeczna reakcja miała raczej umiarkowany charakter, co potwierdza, że symboliczna moc zdarzenia nie zawsze wynika z liczby ofiar, lecz z ich miejsca w zbiorowej wyobraźni. Przykładem bardziej emocjonalnej reakcji społecznej była tragedia w escape roomie w Koszalinie, gdzie śmierć pięciu nastolatków poruszyła opinię publiczną w sposób intensywny, ale krótkotrwały, co znalazło odzwierciedlenie w jednodniowej żałobie państwowej uznanej za adekwatną.

Zupełnie odmienną dynamikę przybrała sytuacja po śmierci Jerzego Urbana, gdzie brak ogłoszenia żałoby był oczekiwanym i społecznie akceptowalnym wyborem. Urban jako postać kontrowersyjna, związana z narracją PRL i często funkcjonująca w przestrzeni publicznej jako symbol propagandy nie wpisywał się w kanon bohaterów pamięci narodowej. Ten przypadek dobrze ilustruje, że mechanizm żałoby narodowej działa również poprzez wykluczenia – poprzez niepamięć, która okazuje się równie polityczna, jak jej afirmacja. Brak ogłoszenia żałoby narodowej po śmierci Urbana w 2022 r. można zestawić z podobnym przypadkiem – śmiercią generała Wojciecha Jaruzelskiego w 2014 r. Jaruzelski był nie tylko przywódcą PRL i twórcą stanu wojennego, ale też pierwszym prezydentem RP po 1989 r. wybranym przez Zgromadzenie Narodowe. Mimo jego roli państwowej decyzja o nieustanowieniu żałoby narodowej po jego śmierci była zgodna z przewidywaniami i nie wywołała znaczących kontrowersji społecznych. Obydwa przypadki – Urbana i Jaruzelskiego – ukazują, jak selektywnie państwo podchodzi do upamiętniania postaci historycznych, zwłaszcza tych związanych z epoką PRL i budzących silne podziały polityczne, jak i emocjonalne. Brak żałoby w takich przypadkach odzwierciedla wykluczenie niektórych postaci z oficjalnego kanonu pamięci narodowej i potwierdza dominację określonej narracji historycznej w polityce państwowej.

Na tle przypadków formalnie uznanych przez państwo warto zwrócić uwagę na te wydarzenia, które mimo dramatycznego charakteru nie zostały objęte żałobą narodową, lecz wygenerowały silne reakcje społeczne. Przykładem może być zamach terrorystyczny w Nicei w 2016 r., po którym wiele polskich miast spontanicznie uczciło ofiary minutą ciszy lub iluminacjami, mimo że nie ogłoszono żałoby na poziomie państwowym. Podobne reakcje pojawiały się w przypadku tragicznych śmierci lokalnych bohaterów, ratowników czy funkcjonariuszy publicznych – ich upamiętnienie miało często wymiar lokalny lub medialny, co pokazuje, że wspólnota pamięci

może funkcjonować również poza formalnymi kanałami instytucjonalnymi. W ten sposób ujawnia się dynamiczny charakter żałoby jako narzędzia nie tylko żalu, lecz również polityki symbolicznej, która oscyluje pomiędzy spontanicznością a formalizmem, między wspólnotą emocjonalną a logiką państwowego ceremoniału.

9 | Podsumowanie

Polityka ogłaszania żałoby narodowej ma charakter wielowymiarowy i złożony. Jej analiza ujawnia powiązania z obowiązującymi normami prawnymi, oczekiwaniami społecznymi oraz symboliką kulturową. Artykuł dowodzi, że mimo braku jednoznacznego ujęcia instytucjonalnego żałoba narodowa odgrywa istotną rolę w kształtowaniu wspólnoty symbolicznej oraz polityki pamięci. Jej ogłoszenie nie jest wyłącznie aktem administracyjnym – to także komunikat niosący silny ładunek emocjonalny, etyczny i tożsamościowy.

Przypadki takie jak żałoba po śmierci Jana Pawła II, katastrofie smoleńskiej czy zamachu na prezydenta Gdańska Pawła Adamowicza pokazują, że o charakterze reakcji społeczno-państwowych nie decyduje liczba ofiar, lecz ich miejsce w zbiorowej wyobraźni. Warto zauważyć, że żałoba narodowa może być również związana z bezpieczeństwem – zarówno w wymiarze symbolicznym, jak i funkcjonalnym – jako narzędzie scalające społeczeństwo w obliczu kryzysów i traum zbiorowych.

Wnioski wskazują na potrzebę stworzenia przejrzystych i jednoznacznych podstaw prawnych regulujących ogłaszanie żałoby narodowej. Obecny brak klarownych regulacji sprzyja dowolności, ryzyku instrumentalizacji oraz upolitycznieniu, co w efekcie może prowadzić do erozji zaufania społecznego. W odpowiedzi na ten problem zaproponowano wprowadzenie katalogu formalnych przesłanek oraz zaleceń dotyczących zachowań instytucji i obywateli w czasie żałoby.

Zwrócono również uwagę na znaczenie edukacji obywatelskiej w zakresie rytuałów pamięci, co mogłoby zwiększyć odporność społeczeństwa na próby manipulacji oraz wzmocnić wspólnotowy wymiar przeżywania straty^[29].

²⁹ Na temat bezpieczeństwa zob. Jarosław Kostrubiec, Mirosław Karpiuk i Dominik Tyrawa, "The Status of Municipal Government in the Sphere of Ecological

W dalszych badaniach warto podjąć próbę systematycznej analizy instytucjonalnych rozwiązań dotyczących żałoby narodowej, uwzględniającej zarówno publicznoprawne normy, jak i społeczną wrażliwość. Istotne wydaje się wypracowanie mechanizmów konsultacyjnych, które pozwalałyby uwzględniać głos przedstawicieli nauki, kultury oraz społeczeństwa obywatelskiego, zwiększając tym samym legitymację podejmowanych decyzji.

Rekomenduje się również stworzenie spójnego, ale elastycznego kodeksu zachowań publicznych w czasie żałoby narodowej obejmującego m.in. media, administrację publiczną, sektor prywatny i system edukacji. Szczególna uwaga powinna być zwrócona na przestrzeń cyfrową, w której łatwo dochodzi do trywializacji symboli i gestów społecznych. Dlatego konieczne jest świadome kształtowanie debaty publicznej w mediach cyfrowych – w duchu szacunku i wspólnoty – by przeciwdziałać polaryzacji i banalizacji.

Żałoba narodowa jako rytuał opiera się zarówno na przepisach prawa, jak i na zasadach kultury symbolicznej. Aby mogła spełniać swoją funkcję integrującą i refleksyjną, państwo musi pełnić rolę mediatora zbiorowych emocji – nie tylko nadawcy komunikatu. Jedynie wówczas możliwe będzie zbudowanie trwałego pomostu między instytucjonalnym wymiarem żałoby a autentycznym doświadczeniem społecznym.

Security,” *Hungarian Journal of Legal Studies*, nr 2 (2024): 164 – 181; Mirosław Karpiuk, “Glosa do wyroku Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 12 lutego 2018 r. (II OSK 2524/17),” *Studia Iuridica Lublinensia*, nr 1 (2019): 185 – 194; Krzysztof Kaczmarek, Mirosław Karpiuk i Claudio Melchior, “A Holistic Approach to Cybersecurity and Data Protection in the Age of Artificial Intelligence and Big Data,” *Prawo i Więź*, nr 3 (2024): 103 – 121; Dagmara Cholewińska, “Media społecznościowe w dobie kryzysu demograficznego w Polsce. Szanse, wyzwania, zagrożenia,” *Ius et Securitas*, nr 1 (2025): 41 – 52; Dominik Bierecki, Christophe Gaie i Mirosław Karpiuk, “Artificial Intelligence in e-Administration,” *Prawo i Więź*, nr 1 (2025): 383 – 407; Krzysztof Kaczmarek i Dagmara Cholewińska, “Security and Hybrid Threats,” *Przegląd Nauk o Obronności*, nr 20 (2024): 91 – 100.

Bibliografia

- Assmann, Aleida. "Do czego potrzebne jest «narodowe upamiętnianie»?" W *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. Robert Traba. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323514497>.
- Bakula, Bogusław. "Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kreosoznawczego (zarys problematyki)." *Teksty Drugie*, nr 6 (2006): 11 – 33.
- Bierecki, Dominik, Christophe Gaie i Mirosław Karpiuk. "Artificial Intelligence in e-Administration." *Prawo i Więź*, nr 1 (2025): 383 – 407. <https://doi.org/10.36128/PRIW.VI54.1201>.
- Cholewińska, Dagmara. "Media społecznościowe w dobie kryzysu demograficznego w Polsce. Szanse, wyzwania, zagrożenia." *Ius et Securitas*, nr 1 (2025): 41 – 52.
- Garlicki, Andrzej. *Józef Piłsudski 1867–1935*. Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik, 1988.
- Garlicki, Leszek. *Polskie prawo konstytucyjne*. Warszawa: Liber, 2020.
- van Gennep, Arnold. *Obrzędy przejścia*. Warszawa: PIW, 2006.
- Kaczmarek, Krzysztof i Dagmara Cholewińska. "Security and Hybrid Threats." *Przegląd Nauk o Obronności*, nr 20 (2024): 91 – 100. <https://doi.org/10.37055/pno/208458>.
- Kaczmarek, Krzysztof, Mirosław Karpiuk i Claudio Melchior. "A Holistic Approach to Cybersecurity and Data Protection in the Age of Artificial Intelligence and Big Data." *Prawo i Więź*, nr 3 (2024): 103 – 121. <https://doi.org/10.36128/PRIW.VI50.907>.
- Karpiuk, Mirosław. "Glosa do wyroku Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 12 lutego 2018 r. (II OSK 2524/17)." *Studia Iuridica Lublinensia*, nr 1 (2019): 185 – 194. <http://dx.doi.org/10.17951/sil.2019.28.1.185-194>.
- Kertzer, David I. *Ritual, Politics, and Power*. New Haven: Yale University Press, 1994. <https://doi.org/10.12987/9780300159707>.
- Kłoskowska, Antonina. *Kultura masowa. Krytyka i obrona*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2005.
- Komunikat Prezydenta RP z dnia 2 kwietnia 2005 r. o ogłoszeniu żałoby narodowej. *Monitor Polski*, nr 17 (2005), poz. 243.
- Komunikat Prezydenta RP z dnia 10 kwietnia 2010 r. o ogłoszeniu żałoby narodowej. *Monitor Polski*, nr 21 (2010), poz. 203.
- Kostrubiec, Jarosław, Mirosław Karpiuk i Dominik Tyrawa. "The Status of Municipal Government in the Sphere of Ecological Security." *Hungarian Journal of Legal Studies*, nr 2 (2024): 164 – 181. <https://doi.org/10.1556/2052.2024.00510>.
- Leder, Andrzej. *Prześniona rewolucja. Ćwiczenie z logiki historycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2014.

- Mazurowska, Renata i Tomasz Sobierajski. *O sztuce bycia z innymi. Dobre maniere na nowy wiek*. Gliwice: Wydawnictwo Sensus, 2017.
- Myszkowski, Jacek. "Nie szli na herbatkę – żałoba narodowa czy nadaremna." *Tekstualia*, nr 4 (2012): 1 – 12.
- Sowa, Jan. *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*. Kraków: Universitas, 2011.
- Stryjek, Tomasz. "Polityka historyczna w Europie – periodyzacja i wiodące dyskursy." *Studia Politologiczne*, nr 45 (2017).
- Szacka, Barbara. *Czas przeszły, pamięć, mit*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2006.
- Światała-Trybek, Dorota. *Wspólnotowa żałoba narodowa? Rozważania o symbolicznej wspólnocie w sytuacjach kryzysowych*. Katowice: Wydawnictwo WSZOP, 2013. <https://doi.org/10.25167/osap.3956>.
- Turner, Victor et al. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. New York: Routledge, 2017. <https://doi.org/10.4324/9781315134666>.
- Ustawa z dnia 31 stycznia 1980 r. o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych (Dz.U z 1980 r. Nr 7, poz. 18).
- Wierczyński, Grzegorz. "Status prawny żałoby narodowej w Polsce." *Przegląd Sejmowy*, nr 6 (130) (2015): 109 – 123.
- Winter, Jay. *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107050631>.

